

UTJECAJ PRVOGA SVJETSKOG RATA NA KRETANJE STANOVNIŠTVA I STOČARSTVA NA PODRUČJU HRVATSKE I SLAVONIJE

Mira Kolar-Dimitrijević

1.

Na našim prostorima ne postoje djela koja bi dala zaokruženu sliku ekonomsko-socijalnih i demografskih promjena izazvanih prvim svjetskim ratom, iako se tu i tamo nalaze određeni opisi i kvantifikacije. Najvećem političkom događaju u prvom svjetskom ratu, propasti Austro-Ugarske monarhije, posvećeno je u historiografiji mnogo prostora, ali je mnogo manje pažnje posvećeno gubicima, koje je Monarhija pretrpjela u domeni stanovništva i u domeni materijalnih dobara tokom prvog svjetskog rata.

Gubici na bojnopolju, po zarobljeničkim i internacijskim logorima, a i po bolnicama i u domaćinstvima bili su izvanredno veliki, ali zbog toga što je Monarhija izgubila rat oni nikada nisu bili definitivno sumirani i uvijek su se donosile samo aproksimativne procjene za čitavu Monarhiju, odnosno još aproksimativnije za njene sastavne dijelove, budući da i nije bilo oportuno od država nasljednica, a takova je bila i Država Slovenaca, Hrvata i Srba iz listopada 1918, da ukazuje na gubitke koje je pučanstvo imalo boreći se na strani centralnih sila protiv Antante. Tako je bilo i poslije prvog prosinca 1918. kada dolazi do spajanja ove države s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, pa poginuli u prvom svjetskom ratu na području Hrvatske i Slavonije uglavnom nisu dobili ni svoje spomenike, ukoliko nisu podignuti još tokom rata, a nisu rađene ni liste poginulih na raznim evropskim ratištima. Gotovo bismo mogli reći da su gubici prikriveni i zatajivani, a sjećanja na poginule prepuštena njihovim obiteljima. S tog razloga postoji u Hrvatskoj i vrlo slaba briga za ratne invalide s izuzetkom solunskih dobrovoljaca, odnosno onih koji su se borili protiv antantinih sila, pa su mnogi ratni invalidi u Hrvatskoj nailazili na nemilost i indolentnost nove države i bili prisiljeni živjeti od milosti svojih sugrađana.¹ Smatra se, da je na bojištima prvog svjetskog rata od stotinu stanovnika devet bilo u vojsci, pa bi na temelju toga iz Hrvatske i Slavonije bilo u vojsci 756.000 osoba ako se uzme statistika iz 1910, a smatra se, da je na tisuću stanovnika bilo dvadeset poginulih ili umrlih.² U svakom slučaju gubici su bili golemi, a ovaj rad je samo mali prilog produbljanju

¹ *Ratni invalid*, 16. III 1920. — Brojke govore.

² *Mile Bjelajac*, Na bojištima prvog svjetskog rata. — Zbornik *Dvor* na Uni, Dvor 1991, 208. Vidi i *Vojna enciklopedija*, II. izd., sv. 1, str. 334—6. Bjelajac na-

teme koju bi trebalo dalje istraživati u fondovima Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, budući da cenzurirana štampa ne donosi podatke na osnovu kojih bi se mogla ova problematika istraživati na zadovoljavajući način.

Naime za isti teritorij, tj. za područje Hrvatske i Slavonije, koja je obuhvatala četiri grada pod neposrednom upravom bana (Zagreb kao glavni grad Hrvatske, te Osijek, Varaždin i Zemun) i osam županija (Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar-Križevci, Požega, Virovitica i Srijem) imademo od 1910. do 1921. godine četiri popisa: popis od 31. prosinca 1910. za stanovništvo, popis od 24. ožujka 1911. za stoku, popis od 31. svibnja 1917. za stanovništvo i stoku i popis od 31. siječnja 1921. za stanovništvo i stoku. Uzimajući u razmatranje samo ono što je zajedničko za sve ove popise, odnosno što je komparativno, upozorujem na određena kretanja u rastu stanovništva i u stočnom fondu u vremenu od 1910. do 1921., koja gotovo sva imaju negativni trend, što se je i odrazilo 1920. godine na nezadovoljstvu naroda, koje nezadovoljstvo ima jasno vrlo mnogobrojne uzroke. Rat je u svakom slučaju blokirao znatan dio gospodarskog života. Prometni tokovi su bili prekinuti ili blokirani vojnim potrebama. Nedostatak sirovina pogađao je proizvodnju, a opća nesigurnost dovela je do koncentracije stanovništva u gradovima usprkos nestašice hrane (ova pojava se zapaža u Zagrebu, Varaždinu i Osijeku ali ne i u Zemunu, koji je direktno stradao u ratnim operacijama). Situacija se poslije rata sređivala vrlo polagano. Željeznički promet dugo nije normalno funkcionirao zbog nestašice ugljena, a trgovina je bila pod sve jačom kontrolom državnih organa.

2.

Da nešto kažemo o popisima. Popis iz 1910. godine dobro je poznat i njegovi su elementi gotovo svi objavljeni u *Statističkom godišnjaku Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, 1906—1910, II, Zagreb 1917.

Popis iz 1917. je gotovo posve zaboravljen u povijesti statistike i njegov slučajni pronalazak 1989. godine u mapama koje sadrže podatke popisa iz 1910. godine u Arhivu Hrvatske u Zagrebu (mapa 50 i 42) pružio mi je mogućnost da izradim tabele u ovom radu i da ga uopće napišem. Velika je šteta što nisam pronašla — a vjerojatno nisu ni očuvane — popisne liste po kotarevima i mjestima, već samo sumarij na razini županija i već spome-

vodi i časopis *Ratnik*, II/1930, str. 25—26, ali se ovaj časopis ne nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu već samo u Narodnoj biblioteci u Beogradu. Dr. Nikola Vučo piše da je prema procjeni, podnijetoj 1919. Reparacionoj komisiji u Parizu, ukupna materijalna šteta koju je Srbija pretrpjela za vrijeme rata iznosila šest milijardi zlatnih franaka ili 17 milijardi franaka po poslijeratnom kursu i da je izgubila 28% cjelokupnog stanovništva. Šteta za Crnu Goru utvrđena je na 723.000.000 franaka, a broj poginulih, nestalih i umrlih od zaraznih bolesti iznosio je preko 50.000 osoba, tj. osminu stanovništva. Za ostale krajeve nema podataka o gubicima stanovništva, već samo o šteti. Vučo piše: »Prvi svjetski rat je i u ostalim krajevima naše zemlje doneo mnoge ljudske žrtve i prouzrokovao materijalne štete i privredne teškoće, doduše u znatno manjoj mjeri nego u Srbiji. Procenjena šteta u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila je oko 2,5 milijarde franaka, u Sloveniji 1,5 milijardu, u Bosni i Hercegovini 675 miliona, u Bačkoj i Banatu (na ime opljačkanih domova 6.000 izbeglih srpskih porodica) 110 miliona i u Dalmaciji 693 miliona franaka«. (Nikola Vučo, *Ekonomska istorija sveta*. Od industrijske revolucije do drugog svetskog rata, Beograd 1970, 222—3). Vučo ne navodi kriterije iskazivanja ovih šteta, pa i istraživanje ove teme ne možemo smatrati zaključenim.

nutih gradova te njihov zbroj za Hrvatsku i Slavoniju. Točnost ovog popisa je neprijeporna. Njega je vodio dr. Rudolf Signjar, ravnatelj Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu od 1912., kada je umro Milovan Zoričić, pa je isti definitivno priredio i *Statističke godišnjake I i II i Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875—1915* (Zagreb 1915) u povodu četrdesetgodišnjice statističkog ureda.³ Popis je izvršen nakon što je Karlo V. preuzeo austro-ugarsko prijestolje i nakon što je najavljena liberalizacija Monarhije. U proljeće 1917. napuštene su iznimne mjere u upravi, a krajem svibnja 1917. sazvan je i parlament u Beču, a onda i hrvatski i ugarski sabor, koji postaju značajni politički faktori. Popis je određen Naredbom baruna dra Ivana Skerletza br. X-16.905 od 15. svibnja 1917. odnosno proveden po Naputku za provedbu br. 16.906 istog datuma.⁴ Trebao je biti izvršen u tri dana, tj. 31. svibnja, te 1. i 2. lipnja 1917. od popisnih povjerenika, uglavnom učitelja, koji su za taj posao posebno nagrađeni, iako ta tri dana miruje i nastava u njihovim razredima. Naredbom je određeno da osnovna jedinica bude obitelj, te da popisnom listu obitelji treba navesti kućni broj i ulicu, općinu, kotar i županiju. Popisati su se trebale sve stalno nastanjene civilne osobe. »Na vojnu službu pridošle, u vojničkoj službi stojeće, nadalje bolesne i ranjene vojničke osobe ne smiju se uvrstiti u popis,⁵ isto tako se imadu izostaviti vojničke osobe, koje se na dopustu kod kuće nalaze. Imadu se ali uvrstiti na određeno ili neodređeno vrijeme oprošteni vojnici, nadalje po vojništvu u općini određeni vojnici, koji ne dobivaju vojničku mazu (hranu, opaska MKD) i za čiju se opskrbu brinu građanske oblasti, a konačno i od vojničva otpušteni invalidi. Isto tako se imadu uvrstiti i časnici i njihova rodbina, ako borave u građanskim kućama i ako se za njihovu opskrbu ne brine vojni erar«. Dakle, izuzete su vojarne i vojnici u njima, te vojnici u bolnicama. Međutim »Bjegunci (tj. izbjeglice iz krajeva gdje se vodio rat, dakle iz Srijema, te Istre. Opaska MKD), premda većinom nisu stalni stanovnici općine imadu se također uvrstiti, ali samo onda, ako cijela obitelj u ovom mjestu boravi; pojedini bjegunci, čija se obitelj već povratila u prijašnje boravište, imadu se uvrstiti u boravištu obitelji.« Popis je obuhvatio i boraveće u internatima, te ratne zarobljenike i internirane, i to pod onim kućnim brojem gdje stanuju, odnosno gdje se hrane. Ukoliko postoji u mjestu zarobljenički logor ili logor interniranih tada se zarobljenici ili internirci popisuju zajednički kao jedan popisni list.⁶

³ Signjar je 1917. bio u najboljim godinama. Rođen je 1870. a umro je 1941. (*Mr. Milivoj Redep, dr Milorad Bojanić*, Statistički rad P. Matkovića, R. Signjara i Milana Kressera. — *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije*, izd. Informatora, Zagreb 1984, 296—7).

⁴ Naredba i Naputak objavljeni su u *Narodnim novinama* 113 od 16. V 1917. s pozivom na carsku odredbu od 10. VI 1915. koja je omogućavala skupljanje podataka potrebnih za osiguranje prehrane.

⁵ Broj vojnika u bolnicama 1917. je dosta velik. Tako je u jesen 1916. osnovana kod sanatorija na Brestovcu na Medvjednici bolnica za liječenje invalida, gdje je u 29 baraka bilo smješteno 270 vojnika i 20 časnik sestri (*Ilustrovani list*, 1918, br. 10). U bolnice su pretvorene mnoge škole u gotovo svim kotarskim mjestima sjeverno od Save, a i u Bršadinu kraj Vukovara postojala je velika bolnica za zarazne bolesti.

⁶ Velika je šteta što nisu sačuvane ili pronađene liste interniraca odnosno zarobljeničkih logora. Znamo da je jedan logor interniraca bio u Koprivnici (uglavnom Srbi iz Srijema), ali su najveći logori te vrsti bili u Ugarskoj i Rumunjskoj (npr. Arad). Zarobljenici su korišteni na veleposjedima, ali njihov broj nije utvrđen. Na poljskim radovima u Koprivnici bilo je 1917. uposleno deset ruskih

Da je popis rađen sa ciljem organiziranja prehrane ukazuje rubrika 5 popisnog lista, gdje je trebalo označiti »... pokriva li se njihova potreba žita (brašna) iz njihova vlastitog priroda ili pristojbe (beriva) u naravi? Ako da, iz koje općine i gospodarstva. Ako je pokriće »djelomično« i to treba označiti«. ⁷ To se odražava i kod evidencija stočnog fonda, gdje su izuzeti margarci, mule i mazge, te pernate životinje. ⁸

Popis je i izvršen u tri predviđena dana, a oni koji nisu bili obuhvaćeni u prvom navratu popisani su naknadno 12. i 13. lipnja. ⁹ Rezultati popisa nisu javno objavljivani, budući da se smatralo da zbog ratnih prilika nije dobro da se oдаaje broj stanovnika i stoke, jer je to bila vojna tajna. ¹⁰

Rezultati *popisa stanovništva* od 31. siječnja 1921. objavljeni su u dvije publikacije, ali nedostaju svi elementi popisa iz 1910. ¹¹ Popis stoke, izvršen istog dana, objavljen je 1921. u posebnoj publikaciji.

3.

Prvi svjetski rat prorijedio je znatno i *stanovništvo i kućanstva* i stočni fond Hrvatske i Slavonije. Započelo je prestrukturiranje, koje se poslije rata nastavlja agrarnom reformom i kolonizacijom, ali za vrijeme rata nosi

zarobljenika (*Ilustrovani list*, 1916, str. 724), a za pretpostaviti je da je nekoliko zarobljenika radilo i u Rasinji na imanju Inkey i u Velikom Bukovcu na imanju Draškovića i drugdje.

⁷ Dr Rudolf Bičanić je vjerojatno prema rubrikama ovog popisa sastavio upitne rubrike u Anketi Gospodarske sloge 1938., koja je trebala pokazati koji se krajevi Banovine Hrvatske ne mogu prehraniti vlastitim urodom. I kod ove ankete osnova popisa je bila obitelj (*Anketa Gospodarske sloge*, Zagreb 1940).

⁸ Popisni list trebao je obuhvatiti i podjelu proizvodnih od neproizvodnih zanimanja, ali u sumarijima, koje sam pronašla, ta podjela nije izvršena već samo podjela na muško i žensko stanovništvo. Po uputama »Proizvoditeljem (producentom) se smatra svaki, koji se bavi poljodjelstvom, stočarstvom, vrtljarstvom, šumarstvom, lovom, palenjem uglja, pčelarstvom, svilarstvom i ribolovstvom, odnosno kojega izdržaje osoba ovih zanimanja. Ne smatraju se poduzetnici oni posjednici zakupnici ili vlasnici blaga, koji sami upravljaju gospodarstvom ali u produkciji ne sudjeluju svojim fizičkim radom. Ne smatraju se producentima ni gospodarski i šumarski činovnici. Rudarski radnici su producenti, ali samo oni, koji sami zaslužuju radom u rudnicima. Ni obrtni činovnici se ne smatraju producentima, već samo obrtnici i pomoćno obrtno osoblje, a nadničari se iskazuju kao producenti u poljoprivredi, odnosno u obrtu, već prema tome gdje su zaposleni.« Prema tome već je tada postojala velika dilema što se smatra proizvodnim a što neproizvodnim radom.

⁹ *Narodne novine*, 131 od 9. VI 1917.

¹⁰ Vjerojatno iz neznanja ili neupućenosti bjelovarski list *Nezavisnost* je objavio podatke za grad Bjelovar, a vjerojatno bi se slični podaci pronašli za još neko mjesto. Prema ovom izvoru grad Bjelovar je imao 1917. godine 1.661 kućanstvo od čega samo 69 seljačkih. U gradu je živjelo 6.714 stanovnika od čega 2.884 muškaraca i 3.830 žena, pri čemu jasno iskazani vojnici u kasarni ni vojnici u bolnici. Objavljen je podatak da u gradu živi 32 ratna zarobljenika i dva internirca. Zabilježena je i stoka, pa je u gradu bilo 69 konja, 1061 kobila (očito je da se to odnosi na konje iz kasarne), 380 krava i bikova, od čega je bilo 110 teladi do dvije godine i šest volova. Statistika je zabilježila samo dvije ovce i dvije koze, te 740 svinja (*Nezavisnost*, 29 od 16. VI 1917).

¹¹ *Prethodni rezultati popisa stanovništva 31. I 1921*, Sarajevo 1924. i *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I 1921*, Sarajevo 1932. Budući da je 31. III 1931. već objavljen novi popis to Državna statistika očito nije smatrala potrebnim da objavi sve detalje popisa iz 1921., pa je njegovo objavljivanje do danas ostalo krnje. Popis stoke iz 1921. objavljen je pod nazivom »Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I 1921«, Sarajevo 1927.

oznaku mobilizacije, internacije i drugih migracija izazvanih vojno-političkim razlozima.

U kretanju stanovništva uočava se tokom rata migracija prema gradovima, gdje je sigurnost života bila veća, iako je u materijalnom smislu to često značilo osiromašenje. Broj kućanstava u Zagrebu je 1917. za 4.447 kućanstava veći nego 1910, a od 1917. do 1921. s istog razloga, ali i radi veće mogućnosti zapošljavanja i školovanja djece, broj domaćinstava u Zagrebu je uvećan za dalji 3.516 domaćinstava. Porast broja kućanstava zabilježen je i u gradu Osijeku, te u ličko-krbavskoj i varaždinskoj županiji 1917., kod ove posljednje vjerojatno stoga što je to bila županija s manjim političkim napetostima. Broj kućanstava u zagrebačkoj županiji iznosi svega 198 više 1917. nego 1910. Smanjivanje stanovništva i kućanstva istodobno pokazuje 1917. samo grad Zemun, gdje su i vođene ratne operacije, pa je čak stradala i stanica Zadruga za isušenje jugoistočnog Srijema na Bežaniji kraj Zemuna, što je imalo za posljedicu ponovno plavljenje velikih površina voda Save.¹² Poslije prvog svjetskog rata dolazi u četiri popisana grada do daljeg porasta domaćinstava za 3.515. S obzirom da je tek poslije 1922. započela intenzivnija stanogradnja ovo umnažanje kućanstava dovodi do većih stambenih kriza i pogoršava socijalne prilike u gradu. Broj domaćinstava od 31. siječnja 1921. objavljen je samo u »Prethodnim rezultatima...«, a ne i u »Definitivnim rezultatima...«, pa postoji vjerojatnost određenih manjih netočnosti kao i kod broja stanovnika. Međutim, drugim podacima ne raspoložemo, a odbijanjem podataka za Međimurje, koje ima 18.055 domaćinstava, i otoka Krka i Kastva sa 7.261 domaćinstava, možemo dobiti podatke za teritorij kakav ima Hrvatska i Slavonija 1910. i 1917. Broj kućanstava 1921. je na području Hrvatske i Slavonije za 23.906 veći nego 1917, a za 17.821 veći nego 1910. godine. Negativan indeks u odnosu na 1910. imaju ličko-krbavska, modruško-riječka županija i grad Osijek. Kod spomenutih županija je to vjerojatno posljedica kolonizacije i emigracije (u Slavoniju i Italiju), a kod Osijeka zbog njegovog položaja uz granicu i restriktivnih mjera prema njegovoj privredi koju provode državni organi, pa čak dolazi i do bijega financijskog kapitala s ovog područja. Sve ostale županije imaju dva i četiri indeksna poena više kućanstava nego 1910., izuzev požeške županije čiji porast iznosi svega jedan poen. Ponovno ukazujem na činjenicu da je najviše novih obitelji zasnovano u glavnom gradu Hrvatske Zagrebu, koji je od 1910. do 1921. uvećan za 7.963 domaćinstva, pa je dakle čitav jedan predratni obiteljski Osijek preseljen u Zagreb. Poslije rata se vrlo uspješno razvija i Zemun. Nakon što je do 1917. u njemu broj obitelji smanjen za 511, blizina središta nove jugoslavenske države privlači nove stanovnike, i u odnosu na 1910. godinu u njemu ima 634 obitelji više. (Tabela 1.)

U 1917. godini je broj stanovnika Hrvatske i Slavonije (bez vojske u aktivnim jedinicama) smanjen u odnosu na 1910. za 9,52%, tj. za 247.863 stanovnika. Najveću depresiju pokazuje požeška županija, gdje je broj evidentiranih stanovnika smanjen za 38.282 osobe, tj. za 14,52%, i kod grada Zemuna gdje smanjenje iznosi 18,92%, odnosno od 15.835 stanovnika gradsko stanovništvo se smanjilo na 12.839 stanovnika, pa se 2.996 stanovnika povuklo s vojskama, ili stradalo, ili se našlo u internaciji, ili se nalazilo u aktivnoj vojničkoj službi. Zamjetljivo je, izuzev ovog zemunskog slučaja,

¹² *Narodne novine*, 140 od 20. VI 1917.

Tabela 1.

*Broj kućanstava u Hrvatskoj i Slavoniji 1910, 1917. i 1921.**

Indeks 1910. = 100

Županije i gradovi	1910.		1917.		1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	35.944	100	37.503	104	35.876	99
Modruš-Rijeka	47.490	100	45.572	96	45.147	95
Zagreb	93.601	100	93.799	100	95.531	102
Grad Zagreb	18.262	100	22.709	124	26.225	143
Varaždin	51.888	100	52.862	102	53.951	104
Grad Varaždin	2.886	100	2.699	93	2.983	103
Bjelovar-Križevci	67.732	100	67.251	99	69.979	103
Požega	51.011	100	48.030	94	51.939	101
Virovitica	47.562	100	45.389	96	49.612	104
Grad Osijek	7.813	100	8.315	106	7.704	98
Srijem	85.453	100	79.879	93	87.822	103
Grad Zemun	3.721	100	3.210	86	4.355	116
Ukupno	513.303	100	507.218	98	531.124	103

kretanje stanovništva prema gradovima, koji imaju jaku gravitacijsku moć, pa se u gradovima Zagrebu, Varaždinu i Osijeku nalazi 1917. 14.215 stanovnika više nego 1910., a u periodu od 1917. do 1921. — uključujući i grad Zemun — stanovništvo je brojnije za 32.923 stanovnika, odnosno u odnosu na 1910. godinu za 44.142 stanovnika. Ovaj rast stanovništva ide na štetu županija (Tabela 2).

Jedini izuzetak je virovitička županija, gdje je u procesu parceliranja i rasprodaje virovitičkog veleposjeda Schaumburg-Lippe došlo do kolonizacije koju organizira dr. Đuro Basariček preko »Narodne zaštite«. Ta je kolonizacija već 1920. prekinuta budući da je vlada preuzela kontrolu nad kolonizacijom, uspoređujući ovaj proces koji traje sve do 1931. godine i vodeći je prema drugačijim kriterijima i odlukama.¹³

Na području Hrvatske i Slavonije tek 1921. dolazi do brojnog stanja stanovništva kakvo je bilo 1910. godine s neznatnom razlikom. Hrvatska i Slavonija ima 1921. — bez Međimurja, Krka i Kastva 2,614.378 stanovnika, dok je 1910. imala 2,602.544 stanovnika. Deset godina kao da je preskočeno u demografskom pogledu, pa je samo popis, a nikakva službena procjena, mogla utvrditi stvarno stanje.

Zanimljivo je usporediti kretanje kod muške i kod ženske populacije (Tabela 3 i 4).

* Arhiv Hrvatske, Zem. statistički ured, mapa 50.; Za 1921: Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo 1924.

¹³ Hrvatski biografski leksikon, 1, Zagreb 1983, 500 i Zdenka Simončić-Bobetko, Kolonizacija u Hrvatskoj 1919—1941. godine. — Povijesni prilozi, 9, Zagreb 1990, 94—102; *Ista*, Agrarna reforma i kolonizacija na području Virovitice u međuratnom razdoblju — *Zbornik centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, 21, Slavonski Brod 1984; *Ista*, Agrarna reforma i kolonizacija na veleposjedu Donji Miholjac 1919—1941. godine. — *Casopis za suvremenu povijest*, 1988, br. 1—2, 66—71; *Nikola Gačeša*, Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919—1941, Novi Sad 1975.

Tabela 2.

*Broj građanskih stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji 1910, 1917. i 1921. godine**

Indeks 1910. = 100

Županije i gradovi	1910.		1917.		1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	203.973	100	196.645	96	199.539	98
Modruš-Rijeka	231.354	100	216.900	94	220.865	95
Zagreb	512.675	100	461.877	90	504.694	98
Grad Zagreb	74.703	100	89.073	119	108.674	145
Varaždin	293.409	100	262.301	89	291.168	99
Grad Varaždin	12.149	100	11.091	91	13.647	112
Bjelovar-Križevci	331.385	100	291.275	87	330.994	99
Požega	263.690	100	225.408	85	260.089	98
Virovitica	240.694	100	211.110	87	242.597	101
Grad Osijek	28.505	100	29.408	103	34.485	120
Srijem	394.172	100	346.754	88	389.098	98
Grad Zemun	15.835	100	12.839	81	18.528	117
Ukupno	2,602.544	100	2,354.681	90	2,614.378	100

Tabela 3.

*Broj muškaraca u Hrvatskoj i Slavoniji 1010, 1917. i 1921. g.**

Indeks 1910. = 100

Županije i gradovi	1910.		1917.		1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	94.208	100	81.062	86	95.822	101
Modruš-Rijeka	104.718	100	88.593	84	103.450	99
Zagreb	244.282	100	189.465	77	242.284	99
Grad Zagreb	35.402	100	36.263	103	55.016	155
Varaždin	144.927	100	110.185	76	142.143	97
Grad Varaždin	5.838	100	4.548	78	6.953	119
Bjelovar-Križevci	163.314	100	121.214	74	161.723	99
Požega	130.707	100	93.343	72	127.322	97
Virovitica	119.682	100	88.623	74	120.009	100
Grad Osijek	13.534	100	11.633	86	17.579	129
Srijem	198.456	100	146.545	74	192.354	97
Grad Zemun	7.920	100	5.110	64	9.426	118
Ukupno	1,262.988	100	970.584	77	1,274.081	101

Prilikom popisa stanovništva 1917. iskazano je 286.404 muškaraca manje, tj. 22,68% nego 1910., a žena za 38.541 ili za 2,88% više. Najveći postotak gubitka muškaraca bilježi požeška županija gdje je 37.364 muškaraca 1917. manje nego 1910., tj. za 28,59%, a odmah zatim je srijemska županija sa manjkom od 51.911 muškaraca ili 26,16%. Najmanji gubitak ima ličko-krbavska županija, kod koje je 1917. godine 13.146 muškaraca manje, tj. 13,95%. Kod gradova imademo ovakvu situaciju. U gradu Zagrebu popis je iskazao čak 2,43% više muškog stanovništva, tj. 861 muškaraca više, pa se to može opravdati mobiliziranim osobama zaposlenim u neophodnoj ratnoj proizvodnji i službama, kao npr. u radionicama obuće i odjeće, vodoprivredi grada, električnoj centrali i u drugim za život grada i stanovništva neophodnim službama. Najveći pak gubitak muškog stanovništva ima grad Ze-

* Arhiv Hrvatske, Zemaljski statistički ured, mapa 50; Za 1921: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. g., Sarajevo 1932.

mun, gdje je 1917. godine 2.810 muškaraca manje nego 1910., tj. 35,48%. Do 1921. godine gubitak muškaraca je nadoknađen, i ima ih čak za jedan poen više nego 1910. godine, pri čemu je najveći porast u gradovima. Grad Zagreb ima u odnosu na 1917. godinu 1921. godine 18.753 muškaraca više, a u odnosu na 1910. čak 19.614. Najmanji porast u gradovima ima grad Zemun, ako se uspoređuje 1921. sa 1910. godinom, tj. za 1.506 muškaraca, ali ako se uzme u obzir velika depresija u ratnim godinama, onda je pridolazak ili povratak 4.316 muškaraca u vremenu od 1917. do 1921. značio znatan dobitak za grad koji u svom razvoju pokazuje izvanredno povoljne tendencije. Sve županije — izuzev ličko-krbavske i virovitičke nisu do 1921. nadoknatile gubitak muškog stanovništva prema 1910. godini, a najslabije se razvijaju u tom pogledu varaždinska, požeška i srijemska županija, čiji obližnji industrijski gradovi odvlače stanovništvo.

Žensko stanovništvo (tabela 4) pokazuje 1917. u odnosu na 1910. porast za tri poena, ali se do 1921. indeks ponovno spušta na 100, dakle na razinu iz 1910. godine, što je rezultat manjeg nataliteta žena u vremenu od 1917—1921., ali i većeg mortaliteta uslijed iscrpljenosti koja je omogućila veću smrtnost u vrijeme španjolske gripe, pa iako žene nisu ratovala kao vojnici imaju u 1921. manji porast nego muško stanovništvo. I kretanja ženskog stanovništva po županijama i gradovima su drugačija.

Tabela 4.

*Broj žena u Hrvatskoj i Slavoniji 1010, 1917. i 1921. g.**

Indeks 1910. = 100

Županije i gradovi	1910.		1917.		1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	109.765	100	115.583	105	103.717	95
Modruš-Rijeka	126.636	100	128.307	101	117.415	92
Zagreb	268.393	100	272.412	101	262.410	97
Grad Zagreb	39.301	100	52.810	134	53.658	136
Varaždin	148.482	100	152.116	102	149.025	101
Grad Varaždin	6.311	100	6.543	103	6.694	106
Bjelovar-Križevci	168.071	100	170.061	101	169.271	101
Požega	132.983	100	132.065	99	132.767	100
Virovitica	121.012	100	122.487	101	122.588	101
Grad Osijek	14.971	100	17.775	118	16.906	113
Srijem	195.716	100	200.209	102	196.744	100
Grad Zemun	7.915	100	7.729	97	9.102	115
Ukupno	1,339.556	100	1,378.097	103	1,340.297	100

Gubitak stanovništva ženskog spola zapažen je 1917. samo na području grada Zemuna, gdje je 186 ženskog stanovništva manje nego 1910., što je 2,35%. Gubitak bilježi i požeška županija i to za 918 žena ili 0,69%. Najveći je pak porast ženskog stanovništva u glavnom gradu Hrvatske Zagrebu, gdje je 1917. godine 13.509 žena ili 34,37% više nego 1910. godine, pa se može zaključiti da su žene preuzele i obavljanje mnogih poslova, koji su do tada bili rezervirani isključivo za muškarce. U gradu Osijeku povišenje u istom vremenskom razdoblju iznosi 18,73%, odnosno za 2.804 žena više.

Od 1917. do 1921. žensko stanovništvo opada ponajviše u modruško-riječkoj, ličko-krbavskoj i zagrebačkoj županiji. Stagnira u virovitičkoj i župa-

* Arhiv Hrvatske, Zemaljski statistički ured, mapa 50; Za 1921: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. g., Sarajevo 1932.

niji Bjelovar-Križevci, a najveći porast ima u gradu Zemunu, gdje se uvećava za 1.373 žena. Zanimljivo je, da broj žena u svim gradovima, koje je statistika iskazala u razdoblju od 1917. do 1921., raste izuzev kod Osijeka gdje opada, što je u skladu s već iskazanim umanjivanjem gospodarske i administrativne moći Osijeka zbog njegovog graničnog položaja. Iz Osijeka odlaze činovnici, pa i žene, koje su radile kao kućne pomoćnice, moraju se orijentirati na druga područja i vjerojatno odlaze u Zagreb ili u Zemun.

Prema svemu možemo zaključiti da su kretanja muškog i ženskog stanovništva veoma različita i do prvog svjetskog rata i nakon njega. Različito zanimanje uvjetuje velike razlike o kojima ovom prilikom ne možemo govoriti, budući da bi tada trebalo provesti analizu trenda pojedinih privrednih grana i zaposlenosti radništva, odnosno razraditi ekonomsku strukturu stanovništva.¹⁴ Dakako, da bi u tom slučaju trebalo posebnu pozornost posvetiti i unutrašnjim migracijama i objasniti stope rasta kod jednog i stope rasta kod drugog područja.

4.

I *stočarstvo* je bilo pogođeno ratom, i do 1917. godine u sumarnom izrazu za područje Hrvatske i Slavonije smanjen je broj svih vrsta stoke, iako je kod nekih županija bilo i pozitivnih stopa rasta u odnosu na 1910.

Popisi stope provođeni su rjeđe nego popisi stanovništva. Po vrstama, spolu i dobi ona je popisana 31. listopada 1895. po županijama i gradovima,¹⁵ Popis je izvršen i 24. ožujka 1911. i 31. svibnja 1917., te 31. siječnja 1921., ali popisni kriteriji, odnosno kategorije nisu posve iste, pa je usporedivost moguća samo u sumi svih komada te vrsti, izuzev kod magaraca, mazgi i mula, koje statistika iz 1917. nije uzimala u obzir. I za popis 1911. i za popis 1917. raspoložemo podacima samo na nivou županija i četiri grada u rangu županije (glavni grad Zagreb, te gradovi Varaždin, Osijek i Zemun), a i ti podaci nisu objavljeni, već su očuvani u Arhivu Hrvatske. Popis stoke iz 1921. je objavljen u statističkoj svesci pod naslovom »Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I 1921«, Sarajevo 1927, str. 266—302, i za svaku vrstu ima podgrupe, koje nisu identične podgrupama iz 1895.

Zanimljivo je da niti jedna vrsta stoke nije 1921. dosegla nivo iz 1911. godine, i da je nekih vrsta stoke bilo 1917. više nego 1921. godine. Možda dio uzroka ovoj pojavi treba tražiti u različitom vremenu popisa (popis 1911. obavljen je 24. ožujka, popis 1917. obavljen je 31. svibnja, a popis 1921. već 31. siječnja) pri čemu su se pokazale sezonske oscilacije. Međutim, mislim da su glavni razlozi druge prirode kako ću pokazati u daljem tekstu.

Konjarstvo. (Tabela 5). Konja je 1917. za petinu manje nego 1911., tj. za 60.185 komada ili 17,19%, a ova pojava nije karakteristika samo čitave

¹⁴ Primjer ovakvog presjeka je monografija *Božene Vranješ-Soljan*, »Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća«, (Zagreb 1991), za gradove kako one koji uživaju status županija tako i za gradove sa statusom grada. Međutim ni spomenuta autorica nije razmatrala posebno žensko i posebno muško privredno aktivno stanovništvo. Za grad Zagreb provela sam ja takvu analizu u radu »Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931« (Zagreb 1973), uspoređujući 1910. sa 1931, ali tada nisam raspolagala s podacima za 1917. i 1921. godinu.

¹⁵ G. 1895. bilo je na području Hrvatske i Slavonije 311.359 konja, 908.780 goveda, 882.973 svinja, 595.902 ovaca, 22.418 koza i 3.485 magaraca i mazga (*Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije 1906—1910*, II, Zagreb 1917, str. 353).

Tabela 5.

*Brojno stanje konja u Hrvatskoj i Slavoniji 1911, 1917. i 1921.**

Županije i gradovi	24. III. 1911.		31. V. 1917.		31. I. 1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	15.733	100	14.369	91	15.316	97
Modruš-Rijeka	7.455	100	4.835	64	6.799	91
Zagreb	48.977	100	44.256	90	51.875	105
Grad Zagreb	2.202	100	811	36	2.659	120
Varaždin	14.782	100	12.179	82	12.125	82
Grad Varaždin	1.239	100	300	24	538	43
Bjelovar-Križevci	49.334	100	44.290	89	44.630	90
Požega	52.861	100	41.577	78	47.545	90
Virovitica	56.483	100	46.953	83	54.289	96
Grad Osijek	1.494	100	977	65	1.812	121
Srijem	98.004	100	78.338	90	95.710	97
Grad Zemun	1.486	100	910	61	1.266	85
Ukupno	350.050	100	289.865	83	334.564	95

Hrvatske i Slavonije, već i svih županija na tom području. Naime, popis od 1917. izuzeo je od popisa konje koji su vlasništvo vojništva, a takvih je bilo vrlo mnogo, budući da su po izbijanju rata rekvirirani mnogi konji, jer su oni pored željeznice bili glavno prevozno sredstvo, a na cerskom, drinskom i kolubarskom ratištu često i jedino. Konji su stradali i na talijanskom ratištu, pa se može reći da ih je rat zahvatio gotovo jednako kao i ljude.¹⁶ Konjski fond nije dosegao nivo iz 1911. ni do 1921., iako su konji pored volova bili glavno sredstvo za obradu zemlje, budući da je mehanizacija na veleposjedima većinom stradala tokom rata i osobito na kraju rata kada je zeleni kadar počeo paliti dvorce, a revolucionarno seljaštvo samo podijelilo najbolju zemlju veleposjednika.¹⁷ Popis iz 1917. iskazao je konjski fond u globalu, i nije izvršena podjela na ždrebad (do 1 godine), omad (1—3 godine), kobile (kojih je obično najviše), pastuhe i konje (oškopljene), a ova bi podjela bila dosta važna za utvrđivanje koja je kategorija bila najviše zahvaćena ratom i kakve su bile mogućnosti obnove konjarstva u Hrvatskoj i Slavoniji u cjelini i u okviru pojedinih županija. Osobito su za vrijeme rata smanjeni konji u gradovima, pa u gradu Zagrebu ima 1917. za 62,85% manje konja nego 1911., u gradu Varaždinu za 75,79%, u gradu Osijeku za 34,61% i u gradu Zemunu za 38,76%, ali je u gradu Zagrebu i Osijeku bilo 1921. mnogo više konja nego 1911., budući da je bez njih bilo nezamislivo

* Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljski statistički ured, popisi stanovništva, mapa 50; za 1921: Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I. 1921, Sarajevo 1927, str. 266—302.

¹⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, Virje za vrijeme prvog svjetskog rata, — *Virje na razmeđu stoljeća*, IV, Virje 1991. (u tisku). U Virju je osnovana još 1915. konjska bolnica u kojoj su se liječili ranjeni i bolesni konji sa frontova. Krajem 1918. stanovništvo je spalilo barake bolnice, a konji su rasprodani na sve strane.

¹⁷ Seljaci su sprečavali vlastelinstva da oru i obrađuju zemlju na mnogim veleposjedima. Konkretno znadem da je tako bila sa Batthyanovim posjedima u Ludbregu i posjedu Ljudmile i Gabrijele Inkey u Rasinji (*M. Kolar-Dimitrijević*, Privredne i socijalne prilike ludbreškog kotara u međuratnom razdoblju. — *Ludbreg*, Ludbreg /1983/, 261 i 264), a tako je, vjerojatno, bilo i na drugim veleposjedima i prije podjele zemlje seljacima od Agrarnog povjerenstva u jednogodišnji, pa i četverogodišnji zakup.

dopremanje sirovina i otpremanje roba, dakle uopće industrijsko i trgovačko poslovanje. Ipak treba priznati da su vlasti pazile da se konjski fond u ratu najmanje smanji tamo gdje su konji upotrebljavani u poljoprivredi, dakle u zagrebačkoj, ličko-krbavskoj, bjelovarsko-križevačkoj i srijemskoj županiji, a najviše su smanjeni u modruško-riječkoj budući da je tokom rata došlo do zastoja u izvozu drvine mase iz goranskih šuma, pa oni nisu bili neophodni za normalno funkcioniranje života.

Tabela 6.

*Brojno stanje goveda u Hrvatskoj i Slavoniji 1911, 1917. i 1921. g.**

Indeks 1911. = 100

Županije i gradovi	24. III. 1911.		31. V. 1917.		31. I. 1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	89.261	100	90.986	102	91.165	102
Modruš-Rijeka	86.484	100	96.142	111	95.793	110
Zagreb	269.338	100	261.962	97	245.624	91
Grad Zagreb	2.335	100	1.876	80	1.838	79
Varaždin	111.438	100	118.298	106	102.861	92
Grad Varaždin	1.711	100	1.578	92	1.599	93
Bjelovar-Križevci	212.651	100	202.925	96	195.487	92
Požega	134.866	100	124.128	92	128.112	95
Virovitica	105.126	100	94.586	90	100.829	95
Grad Osijek	1.304	100	1.404	107	1.447	110
Srijem	119.138	100	99.529	84	109.915	91
Grad Zemun	1.205	100	982	82	1.270	105
Ukupno	1,134.857	100	1,094.396	96	1,075.940	95

Govedarstvo (Tabela 6). Broj goveda je od 1911. do 1917. smanjen za 40.461 komada ili 3,57%, a do 1921. godine smanjuje se još za daljih 18.456 komada. Redukcija do treće godine rata i nije bila tako velika, budući da se nastojalo i u ratu da svaka obitelj ima jednu kravu, a gdje su krave upotrebljavane u poljoprivredi i dvije, kako bi mogle zamijeniti konje u obradi zemlje. To se može zaključiti na osnovu strukture govedarskog fonda, koja je prilikom popisa 1917. odijelila kategoriju krava i bikova od ostalih goveda (teladi do 1 godine, junadi između 1 i 2 godine i volova). U 1911. na području Hrvatske i Slavonije bilo je 539.391 komada krava i bikova, a 1917. godine 514.303, dakle svega 4,65% manje. U nekim županijama kao što su ličko-krbavska, modruško-riječka i varaždinska ima čak više krava i bikova 1917. nego 1911., i to u prvoj županiji za 2.426 komada (tj. za 6,19%), u drugoj za 3.347 (za 8,71%), a u trećoj za 1.302 (za 2,18%), te kod grada Osijeka za 9 komada (za 1,02%). Što se tiče ostalih vrsta goveda smanjenje iznosi 15.373 komada 1917. u odnosu na 1911., tj. za 2,58%, a pozitivnu stopu rasta pokazuje samo modruško-riječka županija gdje je statistika zabilježila 1917. godine 6.311 komada više 1911., tj. čak za 13,13%, i varaždinska županija, gdje je teladi, junadi i volova više za 57.287 tj. za 10,74%, te kod gradova Osijeka, gdje ima 91 komada ili 21,51% više, i kod grada Zemuna gdje je 32 komada ili 9,38% više, što je očito posljedica prehrambene politike, a kod volova i upotrebe volova u oranju.¹⁸

* Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljski statistički ured, popisi stanovništva, mapa 50; Za 1921: Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I. 1921, Sarajevo 1927, str. 266–302.

¹⁸ Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljski statistički ured, mapa 50 i 42.

Razlozi da se govedarstvo nije oporavilo do 1921. leže u izvozu, i u odnosu nove vlasti prema stočarstvu. Naime, za izvoz stoke postavljali su se određeni zahtjevi u pogledu kvalitete i zdravstvenih pregleda od strane Austrije, preko koje se stoka iz naše zemlje prevozila sve do njemačkih prostora u živom ili prerađenom stanju. Za razliku od izvoza mesa i stoke izvoz žitarica nije nailazio na ovakve prepreke, pa se seljaštvo orijentiralo na prodaju žitarica i kukuruza, koje je u inozemstvu nailazilo na odličnu prođu sve do pojave kanadskog i ruskog žita. Stoka se teško prodavala zbog učestale svinjske kuge, bedrenice i ostalih bolesti, pa su i sajmovi često bili zatvoreni, što je sve potaknulo seljaka da smanji uzgoj stoke. U okviru nove Kraljevine SHS stoka iz Hrvatske nije imala tržište, budući da je u mnogim sjedinjenim područjima stočarstvo bilo dominantno zanimanje, pa se unutar zemlje vodi nesmiljena konkurentna borba, koja obara cijene na nivo na kojem se nije isplatilo gajiti stoku.¹⁹ Određeni utjecaj imalo je i žigosanje stoke provedeno 1920., koja je bilo uzrok stočne bune na području sjeverozapadne Hrvatske, jer su se seljaci bojali prisilne rekvizicije.²⁰ Ova ja bojazan izostala samo u ličko-krbavskoj i modruško-riječkoj županiji, te u gradovima Osijeku i Zemunu, gdje 1921. ima više goveda nego 1911. godine. Nasuprot tome u varaždinskoj županiji je 1917. bilo 16.437 komada goveda više nego 1921., a u bjelovarsko-križevačkoj županiji 7.438 komada, a to je upravo područje stočne bune.

Ovčarstvo. (Tabela 7). Ovčarstvom su se bavili muškarci, pa je za vrijeme prvog svjetskog rata ovčarski fond smanjen više nego bilo koja druga stočna vrsta. U 1917. godini ima 459.075 komada ovaca manje nego 1911., tj. smanjenje iznosi 53,98%. Najveće je smanjenje u bjelovarsko-križevačkoj županiji, gdje je od 14.391 ovaca 1911. ostalo 1917. svega 1.794 komada, pa prema tome smanjenje iznosi 87,53%. Na drugom mjestu je srijemska županija gdje je ovčarski fond smanjen za 218.799 komada ili za 68,05%, a na trećem se nalazi virovitička županija, gdje je 1917. godine 49.639 ovaca manje nego 1911. tj. za 69,27%, dok kod požeške županije smanjenje iznosi 29.809 komada ili 59,94%.

U poslijeratnom razdoblju do 1921. ovčarski fond pokazuje pozitivnu stopu rasta, ali još uvijek 1921. na području sjeverne Hrvatske, uzimajući to kao sinonim za Hrvatsku i Slavoniju, ima 321.991 ovca manje nego 1911. godine, što je svakako posljedica raspada veleposjeda, kada seljaci zauzimaju pašnjake i pretvaraju ih u oranice, usmjeravajući žito u izvoz. Prijelaz dijela seljačkog stanovništva iz tradicionalnih ovčarskih krajeva u gradove uočljiv je kroz porast ovaca u gradovima, pa u Osijeku ima 1911. godine svega 27 ovaca, a 1921. godine 68. Ovce se javljaju i u gradu Zagrebu, gdje se prije prvog svjetskog rata nisu uopće uzgajale, pa ih je 1921. godine 34. Upozoravamo da zbog različitosti mjeseca sva tri popisa, može doći do izvjesnih sezonskih razlika, pa je velika šteta što popisi ne iskazuju posebno janjad (šilježad), ovce i ovnovce za priplod i ostale ovce, pa kod po-

¹⁹ Osobito veliku ulogu dobivaju Srpske zemljoradničke zadruge koje osnivaju u svoje velike mesne industrije u Zaprešiću i Sidu, odakle se putem izvoznica meso otprema u inozemstvo (M. Kolar-Dimitrijević, Povijest industrije mesnih proizvoda d. d. Zaprešić za vrijeme kapitalizma. — *Zaprešićki zbornik*, 1, Brdovec 1981, 77—100.

²⁰ M. Kolar-Dimitrijević, Seljački nemiri na području sjeverozapadne Hrvatske u jesen 1920. godine. — *KAJ*, 1/1984, 19—27.

Tabela 7.

*Brojno stanje ovaca u Hrvatskoj i Slavoniji 1911, 1917. i 1921. g.**

Županije i gradovi	24. III. 1911.		31. V. 1917.		31. I. 1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	268.276	100	156.653	58	191.361	71
Modruš-Rijeka	109.829	100	78.224	71	99.075	91
Zagreb	28.504	100	14.111	49	21.437	75
Grad Zagreb	—	—	12	—	34	—
Varaždin	203	100	130	64	209	102
Grad Varaždin	8	100	8	100	6	75
Bjelovar-Križevci	14.391	100	1.794	12	3.331	23
Požega	49.735	100	19.926	40	26.871	53
Virovitica	57.225	100	17.586	31	24.968	43
Grad Osijek	27	100	18	66	68	251
Srijem	321.528	100	102.729	32	160.442	50
Grad Zemun	759	100	219	28	692	91
Ukupno	850.485	100	391.410	46	528.494	62

pisa 1911. i 1921. moramo računati da je zbog janjadi koja se janji na prijelazu godine broj nešto veći, nego da je popis vršen u svibnju (popis 1917), kada je velik dio janjadi završio na trpezi.

Kozarstvo. (Tabela 8). Ni kozarstvo nije bilo pošteđeno od ratnog utjecaja, iako je ipak manje stradalo nego ovčarstvo. U 1917. je bilo 30.114 koza ili za 31,50% manje nego 1911. godine. Najveće smanjivanje koza bilježi zagrebačka županija, gdje je 7.187 koza ili za 59,58% manje nego 1911., a zatim požeška županija gdje smanjenje iznosi 9.021 ili za 57,2%. Na bjelovarsko-križevačkoj županiji kozarstvo je prepolovljeno (smanjivanje iznosi 51,60%), ali to i nije područje kozarstva, kao ni virovitička županija, gdje smanjenje

Tabela 8.

*Brojno stanje koza u Hrvatskoj i Slavoniji 1911, 1917. i 1921. g.**

Županije i gradovi	24. III. 1911.		31. V. 1917.		31. I. 1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	41.000	100	36.722	89	46.173	112
Modruš-Rijeka	18.846	100	12.253	65	15.714	83
Zagreb	12.062	100	4.875	41	6.673	56
Grad Zagreb	4	100	53	1325	84	2100
Varaždin	168	100	281	167	437	260
Grad Varaždin	20	100	25	125	47	235
Bjelovar-Križevci	2.839	100	1.374	48	1.891	66
Požega	15.772	100	6.751	43	6.458	41
Virovitica	3.161	100	1.776	56	2.235	71
Grad Osijek	1	100	16	1600	34	3400
Srijem	1.719	100	1.247	69	1.499	83
Grad Zemun	6	100	111	1850	216	3600
Ukupno	95.598	100	65.484	68	81.461	85

* Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljski statistički ured, popisi stanovništva, mapa 50; Za 1921: Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I. 1921, Sarajevo 1927, 266—302.

iznosi 43,82% ili za 1.385 komada. Tokom prvog svjetskog rata u gradovima se broj koza povećava, i to povećanje ne čini jarad ili jarci, već koze koje daju mlijeko, pa se ovaj trend zapaža i u 1921. godini, kada je inflacija prozročila opadanje realne zarade zaposlenih i otežala dobavu mlijeka porodicama s manjim prihodima i s više djece, odnosno obiteljima koje su u prvom ratu ostale bez hranitelja.

Po završetku prvog svjetskog rata kozarstvo u nekim područjima dobro napreduje, osobito ako se usporedi s ratnim stanjem. To su u prvom redu gradovi, pa iako nemamo podatke za sve gradove već samo za slobodne kraljevske gradove Zagreb, Osijek i Varaždin, te za grad Zemun, koji se razvio iz slobodne krajiške općine, koze se sve češće nalaze u ovim gradovima, iako rade veliku štetu brsteći lišće s grmlja i koru s mladog drveća. Kozarstvo je uhvatilo maha i na području varaždinske županije, a za 5.173 komada koze su 1921. brojnije nego 1911. i na području ličko-krbavske županije, budući da u tom vremenu nema zabrana držanja koza, a njihov uzgoj je dosta lagan. U stvaranju konačnog zaključka treba jasno i kod kozarstva voditi računa o sezonskim promjenama.

Svinjarstvo (Tabela 9). Od 1911. do 1917. svinjski fond je smanjen za 38.592 komada ili za 3,32%, pa je svinjarstvo najmanje pogođeno ratnim stanjem, a kod više županija i gradova čak pokazuje uvećani fond. Najveće uvećanje bilježi ličko-krbavska županija, gdje je 1917. godine 5.280 svinja više nego 1911., odnosno za 37,46%. Kod modruško-riječke županije uvećanje iznosi 5,84%, kod virovitičke za 1,34%, kod srijemske županije 13,01%. Svinjski fond je uvećan i u gradu Zagrebu, gdje povećanje iznosi 81,40%, tj. za 1.300 komada, jer su svinje lagane za prehranjivanje i brzo se razmnažaju pa su bile značajan faktor prehrane u gradovima. Istu pojavu zapažamo i u gradu Varaždinu, Osijeku i Zemunu, ali nigdje nije povećanje 1917. u odnosu na 1911. tako veliko kao u Zagrebu. Nasuprot pozitivnom rastu, u nekim županijama dolazi do smanjivanja broja svinja tokom rata.

Tabela 9.

*Brojno stanje svinja u Hrvatskoj i Slavoniji 1911, 1917. i 1921. g.**

Županije i gradovi	24. III. 1911.		31. V. 1917.		31. I. 1921.	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
Lika-Krbava	14.095	100	19.375	136	13.495	134
Modruš-Rijeka	23.207	100	24.564	105	17.797	76
Zagreb	184.816	100	155.730	84	122.499	66
Grad Zagreb	1.597	100	2.897	181	1.662	104
Varaždin	127.907	100	96.621	76	61.742	49
Grad Varaždin	2.089	100	2.183	104	1.757	84
Bjelovar-Križevci	160.522	100	137.761	86	115.090	72
Požega	146.157	100	135.613	92	104.206	71
Virovitica	168.745	100	171.000	101	158.861	94
Grad Osijek	5.213	100	6.520	125	3.737	71
Srijem	326.403	100	368.855	113	339.636	104
Grad Zemun	3.271	100	4.211	128	3.301	101
Ukupno	1,164.022	100	1,125.330	97	943.783	81

* Arhiv Hrvatske, Kr. zemaljski statistički ured, Popisi stanovništva, mapa 50; Za 1921: Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I. 1921, Sarajevo 1927, 266—302.

U varaždinskoj županiji gubitak iznosi 24,46%, tj. 1917. je 31.286 svinja manje nego 1911. U zagrebačkoj županiji svinjski fond je umanjen za 15,74%, a u bjelovarsko-križevačkoj županiji za 14,18%. U požeškoj županiji svinjarstvo je opalo za 7,21%, tj. za 10.544 komada. Ova razlika ukazuje da su varaždinska, zagrebačka, bjelovarsko-križevačka i požeška županija bile glavni dobavljači svinjskog mesa za ratne potrebe. Svinjsko meso bilo je skuplje od govedskog, jer se je laganije uskladištavalo, a i energetski je bilo jače, pa se više i tražilo. Svinje je bilo lagano uzgajati, osobito prasad (do 3 mjeseca) i nazimad (od 3 mjeseca do 1 godine), a krmače su služile za priplod i bile najveće blago svinjara, dok je nerasta relativno malo i drže ih imućniji seljaci.

Poslije prvog svjetskog rata svinjarstvo svugdje do 1921. opada, izuzev kod ličko-krbavske županije, te srijemskog područja sa Zemunom. Razlog je isti kao kod govedarstva. Nepovoljno kretanje cijena, konkurencija, česte pojave svinjske kuge, otežani izvoz. Seljaci radije prodaju žito i kukuruz nego da se bave uzgojem svinja. Svinjski fond smanjuje se u odnosu na prvi svjetski rat i u gradu Zagrebu, ali zbog otežane prehrane radnika mnoge radničke obitelji na periferiji, osobito na Trnju i Trešnjevci i sada drže svinje koje hrane otpacima hrane.

U odnosu na 1911. godinu svinjski fond Hrvatske i Slavonije je 1921. bio manji za 220.239 komada, što je ukazivalo na nepovoljna kretanja u ovoj stočarskoj grani, koja se produžavaju i u kasnijem razdoblju.²¹

5.

Zaključak. Usporedba ratnog popisa stanovništva i stoke iz 1917. godine sa zadnjim prijeratnim identičnim popisima (1910. odnosno 1911. za stoku) i s prvim poslijeratnim popisom (1921) pokazuje zanimljiva obilježja za područje Hrvatske i Slavonije, a indikativna su i obilježja i usporedbe pojedinih županija i gradova Zagreba, Osijeka, Varaždina i Zemuna, koji su imali posebni status.

Iz prezentiranog materijala može se zaključiti da je stanovništvo tek 1921. jednako brojno kao i 1910. godine, te da su depresija muškog i plima ženskog stanovništva u toku prvog svjetskog rata do 1921., uravnoteženi, i stanje 1921. je približno jednako stanju iz 1910. Muškarci su tokom rata izbivali iz svojih zavičajnih mjesta, odnosno mjesta gdje su živjeli do početka rata, a mnogi su i poginuli na frontama, ali su se mnogi do 1921. i vratili u svoje domove, a pored toga natalitet muškog stanovništva je uvijek veći poslije ratova. Žene — koje su za vrijeme rata morale preuzeti i niz muških poslova — izašle su iz rata iscrpljene i očito više stradaju od španjolske gripe i drugih bolesti nego muškarci. Povoljnija kretanja pokazuju samo gradovi, koji su i nosioci industrijsko-obrtne i trgovačke privrede, ali je godišnji prirast veći od 2% — koji pokazuju gradovi Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1880. do 1910. — zabilježen samo kod grada Zagreba. Osijek i Zemun su blizu toj stopi rasta, a grad Varaždin ima znatno manji rast stanovništva u skladu sa svojom manjom privredom ulogom i radi toga slabijom privlačnošću za imigraciju onih koji traže posao.

²¹ Jasno da se i ovdje mora računati s određenim godišnjim sezonskim oscilacijama kod popisa 1911, 1917. i 1921. godine.

Stočarstvo u cjelini pokazuje negativnije tendencije poslije prvog svjetskog rata nego u razdoblju od 1910. do 1917. godine. Razloge za ovu pojavu treba tražiti u raznim ekonomsko-političkim razlozima od kojih su neki vezani uz izvoznu politiku zemlje i uz prestrukturiranje unutrašnjeg tržišta nove jugoslavenske države. Kretanja su različita u pojedinim segmentima, ali im je zajedničko to, da je stočni fond Hrvatske i Slavonije 1921. manji nego 1910. i da stočarstvo ispoljava negativne tendencije u odnosu na rast stanovništva.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DER EINFLUSS DES ERSTEN WELTKRIEGS AUF BEVÖLKERUNGSBEWEGUNGEN UND VIEHZUCHT IM GEBIET VON KROATIEN UND SLAWONIEN

Mira Kolar-Dimitrijevic

Über Kroatien gibt es kein umfassendes Werk, das die menschlichen und materiellen Verluste im Ersten Weltkrieg erfaßt und bearbeitet. Der Zug eines Teils der kroatischen bürgerlichen und politischen Elite, die Kroatien aus der Position des Verlierers durch Einfügung in das neugeschaffene Königreich der Kroaten, Serben und Slowenen zu den Siegern brachte, verpflichtete sie auch stillschweigend, nicht über die eigenen Soldaten im Ersten Weltkrieg zu sprechen, außer denen, die als Freiwillige auf seiten der Entente an der Front von Saloniki mitgekämpft hatten.

Durch einen Vergleich der Volkszählung im Krieg und der Viehbestandaufnahme vom 31. V. und 1. und 2. VI. 1917 mit den letzten Vorkriegszählungen (31. XII. 1910 Volkszählung und 24. III. 1911 Viehbestandaufnahme) und den ersten nach dem Krieg erfolgten Volkszählungen und Viehbestandaufnahmen vom 31. I. 1921 ist für uns die Schlußfolgerung der Stagnation bei der Bevölkerung in jenem Zeitabschnitt von 10 Jahren zu ziehen, während sich im Viehbestand ein deutlicher Rückgang abzeichnet. Anhand bisher unbekannter statistischer Darlegungen wurden diese Bewegungen für acht Verwaltungsbezirke (Županien) — für Lika Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar-Križevci, Požega, Virovitica und Srijem — sowie für vier, direkt dem Banus unterstehende Städte — die Hauptstadt Zagreb und die Städte Osijek, Varaždin und Zemun — festgestellt. Wegen der leider bestehenden Unterschiede in den Kategorien bei den Zählungen sind nur einige in der Hauptsache sumarische Elemente in der Bevölkerung (Bürger, bezw. weibliche und männliche Bevölkerung), bezw. für einige Vieharten, die auch sumarisch dargelegt sind (Pferde, Rinder, Schafe, Ziegen und Schweine) vergleichbar, und es besteht keine Vergleichsmöglichkeit nach anderen Kennzeichen, wenn nicht später neue, heute verlorene oder vernichtete Zählungslisten aus dem Jahr 1917 gefunden werden.

UDK 949.713

ISSN 0351-2142

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 24

ZAGREB

1991.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul.1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859 1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547 2 — 84 — 1984.

RADOVI 24

Za izdavača
dr. Nikši Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
BUDAK dr. NEVEN, Filozofski fakultet Zagreb
ČORALIĆ LOVORKA, prof. Demonjina 9 Zagreb
GOLDSTEIN dr. IVO, Filozofski fakultet Zagreb
GRGIN BORISLAV, Filozofski fakultet Zagreb
HRABAK dr. BOGUMIL, Filozofski fakultet Novi Sad
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KEMBEROVIĆ HUSNIJA, prof. Sarajevo
KARAMAN dr. IGOR, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
KOLAR DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet Zagreb
KOSTELAC ANA, student Filozofski fakultet Zagreb
KRIŽAK TIMUR, student Filozofski fakultet Zagreb
LABAŠ RENATA, student Filozofski fakultet Zagreb
LEČEK SUZANA, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
MIROŠEVIĆ dr. FRANKO, Školska knjiga, Zagreb
OČAK dr. IVAN, Kroflinova 38 Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest Zagreb
POLIĆ BOBIĆ dr. MIRJANA, Filozofski fakultet Zagreb
PRLENDER mr. IVICA, Filozofski fakultet Zagreb
STRČIĆ dr. PETAR, Arhiv JAZU Zagreb